

SFEROKONUS (SIMOBKO‘ZACHA)LAR VAZIFASI XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR

Temirova Munira Amirkulovna

Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti

UDK: 94(575.1)

<https://orcid.org/0009-0009-4123-6677>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘rta asrlar arxeologiyasida keng tarqalgan kulolchilik mahsuloti sferokonus (simobko‘zacha) lar va ularning funksiyasi masalasida fikr yuritiladi. Shuningdek, Eski Termiz hududidan topilgan simobdonlar sig‘imini aniqlash orqali, ularning vazifasi xususida o‘zimizning fikrlarimiz taqdim qilinadi.

Kalit so‘zlar: Sferokonuslar, kulolchilik, konussimon, V.Denon, D.Nicolle, kimyoviy tahlil, sferokonus sig‘imi, Eski Termiz, qimmatbaho suyuqliklar, simob.

Kirish. O‘ziga xos shakli jihatidan ilmiy adabiyotlarda “sferokonus” nomi berilgan sopol idishlarning maxsus turi dunyoning ko‘plab davlatlarida, jumladan Markaziy Osiyoning juda ko‘p hududlarida uchraydi. O‘ziga xos sharsimon va konussimon shakli bilan ajralib turadigan bu noyob idishlar turli davrlarda topilgan bo‘lib, o‘rta asrlar hunarmandchiligi, kulolchilik evolyutsiyasi, va madaniy aloqalariga oydinlik kiritadi. Ikki asrdan oshibdiki, sferokonus idishlar vazifasi haqida tadqiqotlar olib borilmoqda. Ular insonlarning qaysi ehtiyoji tufayli paydo bo‘lganligi masalasi tadqiqotchilar uchun muhim hisoblanadi.

O‘rganilish tarixi. Bu borada tadqiqotlar tarixi arxeologlar, tarixchilar va ixlosmandlarni o‘ziga jalb qilishda davom etayotgan doimiy izlanishdir. Zamonaviy texnologiya va metodologiya rivojlanib borgan sari, sferokonik idishlar haqida tushunchamiz chuqurlashib bormoqda.

Sferokonik idishlar yodgorliklarning turli yerlaridan topilganligi sababli, uning funksiyasi ham turlicha bo‘lgan degan faraz uyg‘otadi[1].

Sferokonuslar bo‘yicha ilk tadqiqotlar XIX asrning boshida fransuzlar tomonidan boshlangan. 1802-yili V. Denon Misrga

sayohati davomida sferokonuslar suratini o‘z kundaligiga chizib qoldirgan. “Juda og‘ir, juda zich va juda qattiq” bo‘lgan bu turdagi shisha idishlar gardish teshigining kichikligi sababli qanday maqsadda ishlatilganligiga hayron qolgan[2;14].

Keyingi tadqiqotlar oradan ma‘lum yillar o‘tgandan so‘nggina amalga oshirilgan. 1871-yilda A.F Lixachev Sankt-Peterburgda Arxeologlarning ikkinchi syezdida so‘zga chiqib, “Konussaklidagi buyum” lar haqida ma‘ruza qilgan. A.F Lixachev bu idishlarning shakliga e‘tiborini qaratib, ular lampa (chiroq) vazifasifasida ishlatilganligini ta‘kidlaydi[3].

Shundan so‘ng sferokonuslarni o‘rganish kengayib bordi va tadqiqotchilar birin-ketin o‘z g‘oyalarini ommaga e‘lon qila boshladi. Sferokonuslarning bunday vazifalari sirasiga quyidagilarni sanab o‘tishimiz mumkin:

Granata, simobdon, mushk, efir moyi, zam-zam suvi, urug‘ saqlash uchun idish, chiroq, parfyumeriya uchun idish va boshqalar. Ammo haligacha bu masala o‘zining yechimini topganicha yo‘q.

Dunyo miqyosida: Djanpoladyan R.[4]., Ettinghausen R[5], Dostiyev T., Nicolle D.[6], Lunin B.V. [7], Nuretdinova A., Xramchenkova X, O‘rta Osiyoda: Galiyeva S., Baypakov K., Moskalenko N.A., Marofiyev S. Sh.[8], Mirboboyev A., Rahimov N., shuningdek O‘zbekistonda Vyatkin V.L.[9], Albaum L., Masson M.Ye., Buryakov Yu.F.[10], Saytov S.T., Rtveladze E.V., Rahmonov U., Pidayev Sh.[11] va ko‘plab olimlar turli yillarda sferokonus idishlarni o‘rganib, uning ma‘lum bir xususiyatiga asoslangan holda, turli vazifalari haqida ma‘lumot berganlar.

S.T. Saytov Mizdahqon sopollarini ilmiy adabiyotlar asosida o‘rganish natijasida ular, kimyoviy modda yoki biror suyuqlik saqlash uchun ishlatilgan degan xulosa bersa[12],

X.Xramchenkova, V.Baxmatova, M.V.Sivitskiylar Bolgar sferokonuslarini o'rganib, ularni kimyoviy tahlilini amalga oshirdi. Mazkur tahlillarga asoslangan holda X. Xramchenkova va boshqalar sferokonus idishlar alkimyoviy tajribalarda foydalanilgan degan fikrga kelishadi[13].

2006-2019 yillarda Ozarbayjonning Shamkir shahar o'rnida olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida topilgan sferokonuslarni o'rgangan Tarix Dostiyev sferokonuslarni shakli jihatdan tiplarga bo'lib, shundan uning vazifasi nimadan iborat ekanligini yoritib beradi. Uning fikricha bu turdagi idishlarda qimmatbaho suyuqliklar va simob saqlangan bo'lishi mumkin[14].

Biz sferokonus idishlar vazifasini aniqlashda, ularning sig'imini o'lchab va shunga asoslangan holda o'zimizning versiyamizni taklif qilmoqchimiz. Eski Termiz yodgorliklaridan topilgan 28 dona sferokonus idishlar o'rganish uchun olindi. Ularning sig'imi suv solish natijasida o'lchanib quyidagi jadval shakllantirildi. Unga ko'ra eng kichik hajmli idish 100 mlni, eng yirigi esa, 470-500 mlni tashkil qildi. Shunga asoslangan holda, mazkur sferokonuslarni quyidagicha guruhlariga bo'lish mumkin

1. –guruh 100-200 ml oraliqdagi sig'imga ega bo'lgan idishlar 12 donani,
2. –guruh 200-300 ml oraliqdagi sig'imga ega bo'lgan idishlar esa, 15 donani,
3. –guruh 400-500 ml dagilar esa 1 donani tashkil qilmoqda.

Ajablanarlisi, 300-400 ml ga ega bo'lgan simobko'zachalar mavjud emas.

Agar umumiy sondan ularni foiz ko'rinishida hisoblasak, 1-guruh 42,86%ni, 2-guruh 53,57%ni va 3-guruh esa 3,57%ni tashkil qilganligini guvohi bo'lamiz. Demak, 100-300 ml oraliqdagi sferokonus idishlar umumiy sonda 96,43% ko'rsatgichga egadir. Eski Termiz sferokonuslari orasida, o'ziga xoslik 1 dona 470-500 ml li idishning mavjudligida. Bunday sig'imga ega bo'lgan ko'zacha Eski Termiz hududidan topilgan Bu holat, albatta, e'tiborni tortmay qolmaydi.

Sferokonuslarni tadqiq qilgan olimlardan farqli o'laroq, mazkur kulolchilik mahsulotini

sig'imini aniqlash natijasida uning vazifasi haqida fikrimizni bayon qilmoqchimiz. Agar ko'zachalarning 99 %i 300 ml gacha sig'imli bo'lsa, ulardan kundalik qanday ehtiyojlarda foydalanishgan? Avvalo, yuqoridagi sferokonuslarning vazifasi haqida bildirilgan versiyalardan bir-ikkitasiga to'xtalib o'tib, inkor etishimiz sabablarini ko'rsatamiz.

1.Bizningcha ular, ichimlik (suv, pivo uchun qovoq) yoki zam-zam suvi tashish uchun idish sifatida foydalanilmagan. Negaki, og'iz teshigining juda kichikligi (3-5 mm) suyuqlikni solish va tushirish yoki ichishga xalal beradigan holat. Suyuqlik bilan to'ldirilgan sferokonusni kuch bilan bir marta siltasak, bir tomchi suyuqlik tushadi. Chanqoq bosilguncha ichish uchun esa, ko'p marta siltash kerak.

Bizga ma'lumki, Zam-zam suvi Makka-yu Madina shahridan, olis yurtlarga olib ketiladi. Shunday ekan, kichik sig'imli bunday idishlarga qaraganda, yirikroq ko'zalarda tabarruk suvni tashish unumliroq bo'ladi. Yana bir holat ko'zachaning vazni og'irligi ham uni inkor etadi.

2. Granata vazifasini ham ko'pchilik tadqiqotchilar qo'llab-quvvatlashgan. Ammo, biz bu fikrdan yiroqmiz. Sabablar quyidagicha:

1-Sferokonuslarning devori haddan tashqari mustahkam va qalin,

2-Sirtida bir-biridan nafis va nozik bezaklar mavjud,

3-Topilgan sferokonuslarning katta qismi arxeologik butun holatda.

3.Lampa (chiroq) versiyasi ham o'zini oqlay olmadi, sababi, topilgan sferokonuslarning birortasida ham (arxeologik butun va bo'lak holatdagi) kuyish yoki qorayish holatiga duch kelmadi.

Xulosa Bu masalada bizning variantimiz simob va simob tarkibli birikmalar hisoblanadi. Asoslovchi omillar, o'rta asrlarda yashagan Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Ali Husayn al –Ansoriy, Abu-l-Fazl-Xubaysh Tiflisiy kabi olimlarning asrlarida o'rta asrlarda simobdan turli sohalarda foydalanilganligi va simobni saqlashda maxsus ko'zachalardan foydalanilganligi haqida ma'lumotlar mavjud.

Bir necha tadqiqotchilar, sferokonuslarni analiz qilishi natijasida, ularning tarkibida simob aniqlanganligini aytib o'tishgan.

Shularga asoslangan holda, o'rta asrlarda kichik sig'imli bu o'ziga xos ko'zchalardan ehtimol, simob elementini saqlash va tashish,

tarkibida simob bo'lgan dori-darmonlarni saqlash uchun foydalanishgan degan fikrga kelamiz. Bejizga xalq orasida mazkur kulolchilik buyumiga "simobko'zacha" nomi berilmagan.

1. Jadval.

T/r	Kirim raqami	H (balandligi)	D (diametri)	MI (Sig'imi)	Rasmi
1	SVAM 4560	9,2	8	100	
2	TAM36978/7	11,7	8,5	100	
3	TAM 36978/5	11	8	120	
4	TAM 35946	7	9	130	
5	SVAM 2359	10,2	8,5	130	
6	SVAM 4518	10,3	7,5	140	
7	SVAM 6850	9,8	8	140	
8	TAM 36978/1	12	7,5	150	
9	SVAM 1942	12,5	7,8	160	

10	P.16	17,5	7	170	
11	SVAM 2357	13,7	7,5	180	
12	TAM 36978/10	14	11,5	190	
13	SVAM 2360	11,5	8,5	200	
14	10469/16	9,5	9	200	
15	TAM 3657/1	15	16,5	200	
16	10469/6	14	7,5	210	
17	Kp.72	14	8,5	210	
18	TAM 36978/9	10,7	9,7	220	
19	TAM 35947	13	12,5	220	
20	10469/4	14,5	7,5	230	
21	10469/45	16	8,5	240	

22	SVAM 3657/2	15	8,5	240	
23	10469/28	15,2	9,3	250	
24	10469/23	14,8	7,5	250	
25	SV 32021	14	11,5	260	
26	10469/17	14,7	7,8	260	
27	10469/34	11,5	9,7	280	
28	SVAM 2365	16	14	Tax/470-500	

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Галиева С. Сфероковические сосуды Срелней Азии: к вопросу о типологии и хронологии. Москва. 2000.
2. Нуретдинова А.Р. Сфероконические сосуды среднего поволжья X –начала XV вв. Диссертация. Казань – 2022 14-б.
3. Джанполадян Р. М. Сфероконические сосуды из Двина и Ани. Ереван. 1982.
4. Джанполадян Р.М. Лабораторная посуда армянского алхимика / Р.М. Джанполадян // СА. – 1965. – № 2. – С. 210–216.
5. Ettinghausen R. "The use of sphero-conical vessels", Journal of Near Eastern Studies 24. 1965.
6. Nicolle D. Medieval Islamic Fire Grenades: Further Evidence from a Military Context. Journal of Islamic Archaeology ISSN (print) 2051-9710. 2017. 163-177 pp.
7. Лунин. Б.В. К вопросу о функциональном назначении сфероконических сосудов в связи с одним рукописным источником XVI века // ИМКУ. – Выпуск 2. Ташкент, 1961. – С. 256-266.
8. Марифиев С.Ш., Москаленко Н.А. // Материальная культура Таджикистана / отв.ред. Б.А. Литвинский. – Душанбе: Дониш, 1987. – Вып. 4. – С. 299–312.

9. Вяткин, В.Л. Афрасиаб – городище бывшего Самарканда. Археологический очерк / В.Л. Вяткин. – Ташкент (Самарканд): Главнаука наркомпроса УзССР, 1926. – 65 с.
10. Буряков, Ю.Ф. Археологические материалы городища Кавардан / Ю.Ф. Буряков // ИМКУ. – 1977. – Вып. 13 – С. 70–87.
11. Рахманов, У.В. Раскопки караван-сарая в рабаде средневекового Термеза / У.В. Рахманов, Ш.Р. Пидаев // ИМКУ. – 1990. – Вып. 23. – С. 60–69.
12. Сайтов. С.Т. Сфероконические сосуды из средневекового Миздахкана. Сфероконические сосуды из средневекового Миздахкана. Жанубий Оролбуйи археологияси, этнографияси ва тарихи масалалари мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. Некис “Қарақалпақстан” 2011. 41-42 бб.
13. Храменкова Р. Х, Бахматова В. Н, Сивицкий М. В. Археометрические исследование сфероконических сосудов из раскопа СС Болгарского городища. Археология Евразийских степей. №5 УДК 902.01, 903, 23. 2018. 238-241 бб.
14. Dostiyev T. O'rta asr Shamkir shahrining keramikasi. Monografiya. Baki – 2020. 98-99 бб.